ZAUQ-E-TAHQEEQ
www.Zauq-e-Tahqeeq.com
editor@zauq-e-tahqeeq.com
ISSN PRINT: 2789-8776
ISSN ONLINE:2789-8784
Volume.6,Issue No.4 (2024)
(October to December)

ہیر دمودر داس کھتری دی زبان دا مطالعہ

A Study of the Language of Damodar Dass Khatri's Heer

ڈاکٹر سید غضنفر حسین بخاری
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، بابا گورونانک یونیورسٹی، ننکانہ صاحب
Dr. Syed Ghazanfar Hussain Bukhari
Assistant Professor, Department of Punjabi, Baba Guru Nanak University, Nankana Shaib

Abstract:
Language is also considered a medium of expression. Punjabi storytellers used the language of their time in their stories. The Punjabi storytellers created the language of their narratives in a popular style because they knew that if they used complicated or foreign phrases and idioms, the common readers and listeners would be disconnected from their thoughts. Additionally, they understood that their mother tongue, Punjabi, was deeply rooted in the land of five rivers, and serving the language of their parents and grandparents was a form of immortality. For this reason, they used pure Punjabi idioms, phrases, metaphors, and similes, which were rooted in Punjabi life. These elements made their stories relatable and accessible to the people. Similarly, Damodar Das Khattri also used a unique and sweet language in his story of Heer Ranjha, which reflects the simplicity and beauty of the Punjabi language. This article will discuss the language and style of his work in detail.

Keywords: Language as expression, Punjabi storytelling, Damodar Dass Khatri, Heer Ranjha, Metaphors and similes, Cultural immortality

زبان نوں وسیلہ اظہار وی آکھیا جاندا اے۔ پنجابی قصہ کاراں نے اپنے اپنے سمے دی زبان نوں اپنے قصیاں وچ ورتیا۔ پنجابی دے قصہ کاراں نیں اپنے رچے قصے دی زبان نوں عوامی رنگ وچ تخلیق کیتا کیوں جے اوہ جان دے سن پئی جیکر اسیں اوکھیاں تے دوجیاں زباناں دیاں ترکیباں دے محاورے ورتاں گے تاں عام پڑھنہار تے سنہار لوکائی ساڈی فکر توں وانجے رہن گے۔ دوجا اوہناں نوں ایہہ ایس گل داوی پتاسی پئی ساڈی ماں بولی داویڑھا سُنجا اے نالے پنجاں پانیاں دی دھرتی تے جمن تے ماں پیو، دادے نانے دی بولی دی سیوا کرن وچ ای امر تا اے ایس کارن سبھاں نیں خالص پنجابی محاورے تے ترکیباں ورتیاں، تشبیہاں استعارے وی جیہڑے کہ پنجابی رہتل وچوں پھٹے سن اوہناں نوں ورتیاں۔ ہر قصہ کار نے اپنے مقامی رنگ وچ اپنا قصہ لکھیا۔ کیوں جے اوہ ایس گل دے چنگے جانو سن پئی ایہہ قصہ اوہناں دے مقامی لوکائی لئی اک بوہت وڈی انٹرٹینمنٹ اے تے اوس انٹرٹینمنٹ دی اہمیت ایسر اں وی ودھ سکدی اے پئی اوہ پڑھے لکھے تے ان پڑھ سبھے سوکھ نال سمجھ لیں۔ سبھ توں پہلاں ساڈے سامنے آون والے شاعر دمودر داس کھتری نیں۔ دمودر جھنگ دے رہن والے سن اوہناں دے قصے وچ زبان پکھوں مقامی رنگ نظری آوندا اے۔ اوس سمے دے جھنگ دی مقامی بولی دا رنگ ساہنوں دمودر دی ہیر وچ ڈھلکاں ماردا وکھالی دیندا اے۔ اسیں ایتھے ہیر دمودر دی بولی بارے کجھ سوجھواناں دے وچار سانجھے کرنے آں۔

ا۔ ہیر دمودر نوں گنگا سنگھ بیدی ہوراں نیں سبھ توں پہلاں سودھیا اوہ ہیر دمودر دی بولی بارے اپنی سودھی ہیر دے دیباچے وچ لکھدے نیں:

"ایہ پوتھی دے پرکاشت کرن دے کارنا وچوں اک وڈی گل پنجابی بولی دی انتی وی اے۔ ایہہ پوتھی جھنگ دی پراتن سمے دی بولی وچ لکھی گئی اے ایدے وچ کئی شبد تے محاورے اجیہے سن جیہڑے اج تائیں چھپ چکیاں پنجابی پستکاں وچ بوہت گھٹ نیں۔ جیویں واک، بکھلاناں تے بھاوو غیرہ (۱)

بابا گنگا سنگھ ہوراں دی گل داسٹہ ایہہ نکلدا اے پئی دمودر نے اپنے قصے وچ "جھنگ دی پراتن سمے دی بولی" ورتی اے۔

۲۔ پنجابی زبان دے کھوج کار مولا بخش کشتہ لکھدے نیں:

"دمودر دی بولی لہندی اے۔ فارسی تے ملتانی لفظاں دا رلاڈھیر اے"۔ (۲)

۳۔ ہیر دمودر دی بولی بارے محمد سرور لکھدے نیں:

دمودر نے ہیر رانجھا لہندی یعنی جھنگ تے ملتان دی رلی ملی بولی وچ لکھی اے"۔ (۳)

۴۔ دمودر دی بولی بارے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

"بولی وچ لہندی سرائیکی رنگ ودھیرا ہے۔ عربی فارسی لفظاں دا ڈھیر اثر ہے"۔ (۴)

سو جھواناں دے وچاراں توں ایہہ گل نتر کے سامنے آوندی اے پئی ہیر دمودر دی بولی جھنگ تے ملتان دی رلی ملی بولی اے۔ پنجابی زبان دا لہجہ ملتانی جنہوں اج کل کجھ لوکائیاں نے "سرائیکی" داناں دتا ہویا اے دمودر کول اوہدا رنگ ملدا اے۔ پر ایتھے ایہہ سوال پنگر دا اے پئی دمودر دی ہیر وچ ساہنوں اجوکی جھنگ دا لہجہ نہیں ملدا۔ ایدی وجہ اے پئی دمودر دی ہیر اج توں چار سو سال پرانی اے۔ اوس سمے دے ہن دے سمے وچ چار صدیاں دا پندھ ایدی وجہ اے۔ ساہنوں دمودر دی ہیر وچ ملن والے بوہتے اکھر پنجابی دے نیں۔ فارسی دے اکھر وی ملدے نیں پر اوہناں دی تعداد گھٹ اے۔ اسیں ایتھے کجھ پنجابی زبان دے ملتانی لہجے دے اگھڑواں رنگ ویکھو:

ملتانی لہجہ	مرکزی لہجہ	ملتانی لہجہ	مرکزی لہجہ
گھن	لے	ونجے	جاوے
تھیندی	ہوندی	ٹکیساں	کھلاراں
کریندی	کردی	منگساں	منگاں
چلیندی	چلدی	دیسیں	دیوے دا
ہک	اک	تکیندی	تکدی
گھنو	لوو	اڈیندی	اڈاندی
چھوہر	کڑی	کریندا	کردا
سنیسنی	سُندی	کِکڑ	ککڑی
کریسی	کرسی	بلیندی	بولدی
منگیندا	منگاندا	لہیندے	لاندے

تینڈے	تیرے	وٹیندے	وٹدے
بیا	ہور	بھنیندی	بھن دی

ایہ سبھ ونگیاں ایس لئی پیش کیتیاں نیں پئی اسیں ایہہ گل دکھا سکیے پئی پنجابی بولی دا پہلے قصہ کار دمودر نے اپنی ماں بولی پنجابی دا ملتانی لہجہ ورتیا اے۔ ایسر اں ساہنوں دمودر کول عربی تے فارسی دے وی اکھر ملدے نیں۔

لفظ	زبان	لفظ	زبان
صفت	عربی	صدقے	عربی
آتش	فارسی	سائیں	فارسی
عشق	عربی	رزق	عربی
قادر	عربی	شادی	فارسی
خواب	فارسی	برکت	عربی
عمر	عربی	صاحب	عربی
پیر	فارسی	نصیحت	فارسی
مبارک	عربی	وقت	فارسی
وظیفہ	فارسی	باطن	فارسی

اپروکت ونگیاں توں ایہہ گل نتر دی اے پئی ہیر دمودر وچ جتھے خالص پنجابی دے اکھر ورتے گئے نیں اوہناں اکھراں دے نال نال فارسی تے عربی دے وی اکھر ورتے گئے نیں۔ عربی فارسی دے اکھراں دی گنتی بھاویں گھٹ اے پر دمودر نیں اوہناں نوں خالص پنجابی دے اکھراں نال سوہنے ڈھنگ نال رلا ملا کے پیش کیتا اے۔ دمودر دے قصے وچ ساہنوں کئیاں تھاواں تے پوٹھوہاری لہجہ وی ملدا اے۔ دمودر دے کول ساہنوں "تساڈا"، "تساڈے"، "تساڈی" اکھراں دی چوکھی ورتوں ملدی اے۔ ایہہ اکھر پوٹھوہاری لہجے وچ ہن وی ورتے جاندے نیں۔

لفظ	لہجہ
تساڈا	پوٹھوہاری
تساڈے	پوٹھوہاری
تساڈی	پوٹھوہاری

ہن اسیں ایتھے اوہناں لفظاں دی گل کرنے آں جیہڑے اجکل عام پنجاب وسوں وچ نہیں ورتے جاندے تے ناں ای اوہناں نوں عام پنجابی بولن والے سمجھ سکدے نیں۔ ایہناں وچوں تاں کجھ اکھر اجیہے نیں جنہاں نوں پنجابی دیاں وڈیاں وڈیاں لغتاں نیں وی بیان نہیں کیتا اوہدی وجہ اے پئی ایہہ اکھر ہن متروک ہو چکے نیں یا ادبی پکھوں ایناں نوں اوہ مقام نہیں دتا جار ہیا جیہڑا دمودر دے سمے وچ ایہناں نوں حاصل سی۔ ایہ گل کرنی ات لوڑیدی جا پدی اے پئی ایہہ اکھر اود کے پنجاب وچ عام بول چال وچ ضرور ورتے جاندے ہون گے۔

ا۔　پتیجاں

دمودر لکھدے نیں:

وساہ نہ تینڈا آوے اساں ،مول پتیجاں ناہیں(۵)

ایس تک وچ لفظ "پتیجاں" گوہ کرن یوگ اے۔ ایہہ اکھر ہن نہ عام پنجابی بولن والے بولدے نیں تے نہ ای ایہدا معنی سمجھ سکدے نیں۔ ایہدا معنی اے "رجاں ، تسلی ہووے"۔

۲۔ بٹ پال

دمودر لکھدے نیں

جو گی نیہے، چور یار، کہے تاں ہیں بٹ پال(۶)

ایس تک وچ "بٹ پال" ورتیا گیا اے۔ ایہ وی ایڈ اعام نہیں اے۔ ایس دا معنی "راہ لٹن والا ڈاکو" اے۔

۳۔ نوِٹا

دمودر لکھدے نیں:

کہیاں تدھ نوِٹا لیتا، کڑی انوکھی آہی(۷)

نوِٹا ہن متروک ہو چکیا اے ہن اینوں کوئی نہیں ورتدا۔ ایدا معنی "بدلہ لین، وٹالین" اے۔

۴۔ جامکی

دمودر لکھدے نیں

اندر سلگے جامکی، لاٹ بلے بن تیل(۸)

اپروکت تک وچ دمودر ہوراں نے لفظ ورتیا اے "جامکی" دا معنی اے "اگ بھاہ"۔

۵۔ کترٹا

دمودر لکھدے نیں:

دھیدو ایہا کترٹا رانجھا، تساں سنیاں ناہیں(۹)

"کترٹا" دا مطلب ہوندا اے "جیس دا ساک ٹٹ گیا ہووے"۔ ایہہ اجکل نہ تے بول چال وچ ورتیا جاندا اے تے نہ کسے ادبی فن پارے وچ ملدا اے۔

۶۔ شارت

دمودر لکھدے نیں:

شارت وٹے کہاراں تائیں، بوہت شتاب ٹریہاں(۱۰)

"شارت" دا معنی "اشارہ کرنا" اے۔ اجوکی پنجابی وچ ایہہ نہیں ورتیا جاندا۔

۶۔ سام

دمودر لکھدے نیں:

لبھے خبر کوئی دکھیارا، سام اساڈی آیا(۳۲۳)

دمودے ہوراں نیں لفظ "سام" ورتیا اے۔ ایس دا معنی اے "پناہ"۔ اجوکی ایہہ لفظ ایڈ اعام نہیں اے۔

۷۔　ناٹھی

دمودر لکھدے نیں:

بختاں باجھوں لہاں نہ ناٹھی، تھیا کرم اساہیں(۱۱)

دمودر ہوراں نے "ناٹھی" اکھر ورتیا اے۔ ایس دا معنی "پروہنا، مہمان" اے۔

۸۔　گویل

دمودر لکھدے نیں:

اوہو جیہیاں جائیں ایتھے، بیلے گوئل کریہاں(۱۲)

"گویل" دا معنی اے "واسا، رہن"۔

۹۔　ببانی

دمودر لکھدے نیں:

کتھے ہیر تے کتھے رانجھا، کتھے ببانی گلی(۱۳)

دمودر نے اکھر ورتیا اے "ببانی" ایہدا معنی اے "بابل والی، پیکیاں والی"۔ اجو کی ایہہ لفظ پنجابی وچ نہ لکھیا جارہیا اے تے نہ ای بول چال وچ ورتیا جارہیا اے۔

۱۰۔　موہابا

دمودر لکھدے نیں:

معظم مویا موہابا چُکا، نئیں چنھاویں جائیں(۱۴)

"موہابا" دا معنی اے "محبت، شفقت"۔ ایہہ لفظ اجو کی پنجابی وچ گھٹ ای ورتیا جاندا اے۔ اخیر تے اسیں کجھ اجیہے اکھر بیانن دا آہر کرنے آں جیہڑے اجو کی پنجاب وسوں وچ گھٹ ورت جاندے نیں ویلا لنگھن دے نال نال اوہناں لفظاں دیاں عمراں پوریاں ہو گئیاں نیں تے اوہ نرے پرانیاں کتاباں وچ ای ملدے نیں۔ لفظ پودیاں وانگ ہوندے نیں جیکر اوہناں نوں پانی لبھدا رہوے تاں اوہ ہرے رہندے نیں نہیں تے کملا کے آپو اپنی موت مر جاندے نیں۔ ایس لئی م ساڈا ایہہ خیال اے پئی جیکر لفظاں نوں تخلیق کار ورتدے رہن تے بولن والے بولدے رہن تاں ایناں نوں پانی لبھدا رہندا اے تے کدے وی مر جھاندے، کملاوندے نہیں جیکر ایناں پاسے توجہ نہ کیتی جاوئے تے آپو ای ساتھ چھڈ جاندے نیں۔ ساڈے خیال وچ زبان تے اوہدے اکھراں وچ انتاں دی انا EGO ہوندی اے جیدوں اوہدے بولن والے اوہدے لکھن والے بولنا تے لکھنا چھڈ دیندے نیں تاں اوہ زبان وی اوہناں توں دوراڈی ہو جاندی اے۔ اوہ ہولی ہولی اپنا قتل جر لیندی اے پر کسے اگے لفدی نہیں پئی مینوں پڑھو، میرے وچ لکھو یا مینوں بولو۔ ایس نوں لینگوئج مرڈر آکھیا جاندا اے۔ ایسر اں دمودر دے بیانے کئی اکھر ہولی ہولی اپنی موت آپ مر دے جاندے نیں۔ اسیں ایتھے کجھ اجیہے لفظاں دی گل چھوہاں گے جیہڑے اجو کے پنجاب وسوں وچ نہ تے بولے جاندے نیں تے نہ ای سمجھے جاندے نیں۔

لفظ	معنی
نچھکا	یتیم
ریباری	وچولا پن
ہنگے	سکے
کاٹی	کٹیاں کٹے سانبھن والے
چُکھ	رتاکو، تھوڑا جنا
التا	گلال
کسیرے	دمڑی
ڈھوڈا تھاپی	باجرے دی روٹی
گھرم گھستا	رولا رپا

ایسر اں اسیں ایتھے دمودر دے واحد تے جمع بارے وی گل کرنے آں۔ ساہنوں دمودر کول واحد جمع بنان دا اوہی طریقہ ملدا اے جیہڑا اج وچ پرچلت اے۔ گرائمر دیاں اُصولاں وچ تبدیلیاں گھٹ ای ہوندیاں نیں۔ جانوراں دے چوکھے ناں ساہنوں ہیر دمودر وچ ملدے نیں۔ دمودر دی ہیر وچ اوٹھ، گھوڑا، کتا، گاں، مجھ وغیرہ دے ناں ملدے نیں اسیں ایناں پکھوں ای ایناں دی واحد جمع ویکھنے آں۔

واحد	جمع
کتا	کتے
گاں	گائیں
اوٹھ	اوٹھاں
گھوڑا	گھوڑے
مجھ	مجھیں

دمودردے بیانے واحد جمع توں اسیں ایہہ گویڑ لاسکنے آں پئی پنجابی گمرائمر دے اُصولاں تے قاعدیاں نوں مکھ رکھدیاں ای اوہناں نیں اپنے قصے وچ واحد جمع بیان کرن دا آہر کیتا اے۔ اخیر وچ دمودر دی زبان بارے کجھ گلاں اسیں ایتھے سانجھیاں کرنیاں ات لوڑیدیاں سمجھنے آں پئی دمودر نے اپنے جھنگ دے مقامی الفاظ ورتے نیں پر اوہدی ہیر دی مجموعی طور تے بولی اوہو ای اے جیہڑی مرکزی تے ٹکسالی بولی دا روپ اے۔ پنجابی زبان دا ایہہ پہلا قصہ اے تے ایہدے زبان و بیان وچ اک سلجھی ہوئی تے نتری ہوئی زبان دیاں سبھے خوبیاں موجود نیں۔ دمودر دی ہیر دے وچ کئی محاورے، تشبیہاں، ترکیباں، استعارے جھلکارے ماردے نظری آوندی نیں ایناں بارے اسیں پچھے گل کر چکے آں۔ دمودر نے اپنی ہیر وچ جیہڑی زبان (لفظالی) ورتی اے اوہدے بارے نتاوریں گل ایہہ وے پئی اوہدی لفظالی سکھ مت نال جڑت رکھدی اے۔ پر اساں ویکھ چکے ہاں پئی دمودر کول ساہنوں عربی فارسی دے لفظ دی وی وڈی گنتی ملدی اے۔ دمودر دی ہیر وچ موجود عربی، فارسی تے دوجیاں زباناں دے اکھر ایس گل دا ثبوت دیندے نیں پئی دمودر اک پڑھیا لکھیا تے اُگھا تخلیق کار سی جنہے اپنے قصے نوں اپنی کاریگری نال ٹیسی تے اپڑان دا آہر کیتا۔

حوالہ جات

۱۔ ہیر دمودر از بابا گنگا سنگھ بیدی، بھاشاوبھاگ پٹیالہ، پنجاب، ۱۹۸۱ء، دیباچہ

۲۔ مولا بخش کشتہ، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور، عزیز پبلیشرز اردو بازار، ۱۹۸۸ء، ص: ۵۲

۳۔ محمد سرور، پنجابی ادب، ادارہ مطبوعات، کراچی، س۔ن، ص: ۲۱۷

۴۔ عبد الغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، عزیز بکڈپو اردو بازار، لاہور، ۱۹۷۲ء، ص: ۲۱۷

۵۔ دمودر داس، ہیر دمودر، مرتب محمد آصف خان، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور، ۱۹۸۶ء، ص: ۱۷۴

۶۔ ہیر دمودر، ص: ۲۲۲

۷۔ ہیر دمودر، ص: ۲۲۷

۸۔ ہیر دمودر، ص: ۲۲۰

۹۔ ہیر دمودر، ص: ۱۸۲

۱۰۔ ہیر دمودر، ص: ۱۵۳

۱۱۔ ہیر دمودر، ص: ۴۹

۱۲۔ ہیر دمودر، ص: ۸۰

۱۳۔ ہیر دمودر، ص: ۱۷۰

۱۴۔ ہیر دمودر، ص: ۱۵۷

۱۵۔ ہیر دمودر، ص: ۷۲

Reference in Roman Script

1. Heer Damodar az Baba Ganga Singh Bedi, Dibaacha, Bhasha Vibhag Patiala, Punjab, 1981.
2. Mola Bux Kushta, Punjabi shairain da Tazkara, Aziz Publisher Urdu Bazar Lahore,1988. P: 52
3. Muhmmad Sarwar, Punjabi Adab, Idara Matoboat, Karchi, P :217
4. Abdal Gahfoor Qurashi, Punjabi Adab di khahani, aziz BookDipo, Urdu Bazar Lahore,1972, P: 217
5. Damodar Das, Heer Damodar, Martab Muhammad Asif Khan, Punjabi Adabi Board, Lahore Pakistan 1982, P: 174
6. Ibid, P :277
7. Ibid, P :227
8. Ibid, P :220
9. Ibid, P :182
10. Ibid, P :153
11. Ibid, P :49

12. Ibid, P :80

13. Ibid, P :170

14. Ibid, P :157

15. Ibid, P :72